

زندگینامه و اندیشه سیاسی ابوعلی مسکویه (۳۲۰-۴۲۱)

نگارش:

محمد رضا روزبهانی

مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل

زمستان ۱۳۸۵

فهرست مطالب

۷	پیشگفتار
۹	مقدمه
	فصل اول : زندگینامه
۱۵	بخش اول: بررسی منابع
۲۱	بخش دوم: اطلاعات شناسنامه ای
۳۱	بخش سوم: آل بویه و مسکویه
۳۲	مسکویه در خدمت امیران و وزیران
۳۴	مهلبی - بغداد
۴۳	ابوالفضل بن عمید-ری
۵۷	ابوالفتح بن عمید-ری
۶۲	عضدالدوله بن رکن الدوله-بغداد
۷۲	صمصام الدوله بن عضدالدوله و وزیرش ابن سعدان-بغداد
۸۴	شرف الدوله بن عضدالدوله -بغداد
۸۸	بهاءالدوله بن عضدالدوله-بغداد
۹۱	فخرالدوله بن رکن الدوله وزیرش صاحب بن عماد-ری
۹۶	ابوالعباس ضبی و مجدالدوله بن فخر الدوله-ری
۹۹	علاءالدوله بن کاکویه-اصفهان
۱۱۱	مسکن مسکویه در اصفهان
۱۱۴	سال وفات و مدفن مسکویه
۱۱۸	فهرست آثار
	فصل دوم:
۱۲۷	مباحث نظری در باب سیاست و اندیشه سیاسی
	فصل سوم: اندیشه سیاسی مسکویه
۱۴۱	بخش اول: نقد و بررسی منابع اصلی و شناخت جایگاه علمی مسکویه
۱۴۲	تهذیب الاخلاق
۱۴۸	جاویدان خرد
۱۵۳	تجارب الامم

۱۶۲	بخش دوم: مقدمات
۱۶۶	بخش سوم: کلیات
۱۷۱	بخش چهارم: اصطلاحات و مفاهیم اندیشه سیاسی مسکویه
۱۷۱	تمدن
۱۷۲	سیاست و علم سیاست
۱۷۳	انواع ریاسات (سیاسات)
۱۷۶	لزوم وجود حاکم
۱۸۰	فلسفه سیاسی مسکویه - چگونگی انتخاب حاکم و مبنای مشروعیت وی
۱۸۸	دین و دولت
۱۹۳	عدل
۲۰۵	ظلم و جور
۲۰۸	علت زوال حکومت
۲۱۷	وظیفه رعیت در مقابل حاکم ظالم
	فصل چهارم: نقد و بررسی شیوه های ملکداری از نظر مسکویه
۲۲۴	مقتدر خلیفه عباسی
۲۲۵	خاقانی وزیر مقتدر
۲۳۱	علی بن عیسا وزیر مقتدر
۲۳۴	دیسلم بن ابراهیم
۲۳۶	احمد بن بویه (معزالدوله)
۲۳۹	مهلبی وزیر معزالدوله
۲۴۲	ابوالفضل بن عمید وزیر رکن الدوله
۲۴۷	ابوالفتح بن عمید وزیر رکن الدوله و مؤیدالدوله
۲۵۱	ابن بقیه وزیر عزالدوله بختیار
۲۵۵	عضدالدوله دیلمی " شاهنشاه "
	فصل پنجم
۲۶۱	جمع بندی و نتیجه گیری
۲۶۹	ضمیمه - عهدنامه مسکویه
۲۸۱	فهرست منابع فارسی
۲۸۷	فهرست منابع عربی

سخن ستاد نکوداشت

شهر اصفهان از معتبرترین شهرهای جهان اسلام است که جایگاه ویژه و شهرت خاصی دارد. این شهر را از دیرباز نصف جهان گفته‌اند. این نام نه تنها به دلیل زیبایی‌های طبیعی، که زاینده‌رود به شهر هدیه کرده است، بلکه به علت آثار هنری و نقش سیاسی، اقتصادی و فرهنگی‌اش به آن اطلاق شده است.

این اقلیم زادگاه خلاقیت‌ها و اندیشه‌های بلندی است که سالیان دراز درخشیده و در عرصه‌ی تمدن ایران و اسلام نقش بزرگی آفریده است. این شهر را از دیرباز مهد هنر و ساکنان آن را مردمانی هنرپرور دانسته‌اند که به هوشمندی، ذکاوت و هنرمندی شهره‌ی آفاق بوده‌اند. وجود مراکز بزرگ علمی هم‌چون نظامیه و حوزه‌های علمیه، فعالیت‌های هزاران هنرمند در ۸۵ رشته از صنایع دستی، وجود شش هزار اثر تاریخی و مذهبی، که برخی از آنها در فهرست آثار تاریخی جهان به ثبت رسیده است، و صدها جاذبه‌ی گردشگری و ثبت اصفهان به عنوان هفتمین قطب گردشگری جهان موجب شده است که این شهر بر تارک تمدن بشری بدرخشد. درخشش اصفهان در ادوار مختلف تاریخ ایران و اسلام بر هیچ کس پوشیده نیست. نزدیک‌ترین شاهد این مدعا، نقش این شهر در پیورزی انقلاب اسلامی و در دوران دفاع مقدس است.

در این خطه‌ی تابناک عالمان و اندیشمندان بزرگی ظهور نموده‌اند که سهم برجسته‌ای در تمدن اسلام و ایران برعهده داشته‌اند. در زمره‌ی این بزرگان می‌توان از راغب اصفهانی، ابوالفرج اصفهانی، ابونعیم اصفهانی، صاحب بن عباد، علامه محمدباقر مجلسی، شیخ بهائی، آقاحسین و آقاجمال خوانساری، صائب و غیره نام برد.

انتخاب اصفهان به عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام در سال ۲۰۰۶م از سوی چهارمین نشست وزرای فرهنگ کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی، تأیید دیگری بر شکوه و اعتبار فرهنگ و هنر این شهر در دوران اسلامی است. این فرصت را باید به نیکویی دریافت و از آن در مسیر معرفی و اعتلای فرهنگ اصفهان و ایران اسلامی و تعامل هوشمندانه با جهان معاصر بهره برد.

ستاد نکوداشت اصفهان، پایتخت فرهنگی جهان اسلام با همکاری مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل بر آن است با انتشار آثار گوناگون زمینه‌ی بهره‌گیری پژوهشگران و علاقه‌مندان را از مطالعات مربوط به اصفهان فراهم نماید تا از این راه زوایای پیدا و پنهان این شهر را به نمایش درآورد. امید است که مرکز با چاپ این آثار زمینه‌ای را فراهم کند که علاقه‌مندان و پژوهشگران تا اندازه‌ای پاسخ پرسش‌های خویش را پیرامون اصفهان به دست آورند و بدین ترتیب، با هویت فرهنگی این شهر بیش‌تر و بهتر آشنا گردند.

ستاد نکوداشت اصفهان

پایتخت فرهنگی جهان اسلام

احمد بن محمد بن یعقوب ابوعلی مسکویه رازی از فیلسوفان و تاریخ نگاران مسلمان ایرانی است که در سال ۳۲۵ هـ ق در ری به دنیا آمد و در سال ۴۲۱ هـ ق در اصفهان درگذشت و در این شهر مدفون گردید. وی بخشی از عمر پرثمر خود را در این شهر گذراند. اقامت او در این شهر موجب شد نام وی جزو مشاهیر این شهر ثبت گردد. خوانساری در روضات الجنات درباره‌ی محل سکونت او می‌نویسد:

«ابوعلی احمد بن محمد بن یعقوب بن مسکویه الخازن الرازی الاصل الاصبهانی المسکن». به گفته‌ی مورخان و شرح حال نویسان، قبر وی در محله‌ی خواجه‌ی اصفهان معروف و مشهور است. ابوعلی مسکویه در علوم گوناگون، به ویژه تاریخ، اخلاق و فلسفه آثار ارزشمندی به یادگار گذارده است. او در علم تاریخ کتاب ارزشمند "تجارب الامم" را نگاشته است. این کتاب با بیان وقایع گوناگون، مردم را به عبرت آموزی دعوت می‌کند. در اخلاق و فلسفه کتاب‌هایی چون "تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق"، "ترتیب السعاده"، "النور الاصر" و "الحکمه الخالده" را نوشته است. هم‌چنین وی در طب، کیمیا، ادبیات، شعر و قصه‌نویسی آثاری به جا گذاشته که هر یک در جای خود ارزشمند و قابل بهره‌برداری است.

مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل در سال نکوداشت اصفهان، پایتخت فرهنگی جهان اسلام وظیفه خویش می‌داند که زمینه‌ی آشنایی محققان و دانش‌پژوهان را با آثار و افکار این متفکر مسلمان فراهم سازد. در این راستا، کتاب حاضر با عنوان زندگینامه و اندیشه سیاسی ابوعلی مسکویه (۳۲۰-۴۲۱) نوشته‌ی محقق گرامی جناب آقای محمدرضا روزبهانی را منتشر می‌کند.

در این جا لازم است از عزیزانی که مرکز را در انتشار این اثر یاری رساندند تقدیر و تشکر گردد. مسؤولان ستاد نکوداشت اصفهان:

جناب آقای سیدمرتضی بختیاری استاندار و رئیس ستاد نکوداشت اصفهان، جناب آقای دکتر سیدمرتضی سقائیان‌نژاد شهردار اصفهان و دبیر ستاد نکوداشت اصفهان، جناب آقای علی قاسم‌زاده مدیرعامل سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان و مسؤول دبیرخانه‌ی ستاد نکوداشت اصفهان و جناب آقای سیدمسعود حسین میرزایی مسؤول هماهنگی و ارتباطات دبیرخانه‌ی ستاد نکوداشت اصفهان؛

همکاران مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل:

جناب آقای محمدحسین ریاحی مسؤول پژوهشی مرکز، جناب آقای علیرضا مساح مسؤول اجرایی مرکز و جناب آقای مرتضی جنتیان ناظر فنی و مدیر چاپ.

دکتر محمد علی چلونگر
مدیر مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل

بسم الله الرحمن الرحيم

اللهم أنا نتوجه اليك ونسعى نحوك، و نجاهد نفوسنا في طاعتك و نركب الصراط المستقيم، الذي نهجته لنا الى مرصاتك؛ فأعنا بقوتك واهدنا بعزتك و اعصمنا بقدرتك، وبلغنا الدرجه العليا برحمتك و السعاده القصوى بجودك و رأفتك ، أنك على ما تشاء قدير ۱

مقدمه

آموزه های تاریخی می گویند، اندیشه افراد را نمی توان بدون توجه به تأثیر شرایط زمانه و به طور انتزاعی بررسی کرد- کاری که بسیاری از اهل فلسفه و سیاست به غلط انجام می دهند. ۲ بنابراین در بررسی اندیشه سیاسی مسکویه نمی توان بدون داشتن تصویری درست و تاریخی از زندگی و زمانه او به نگارش کتاب پرداخت بر این اساس قبل از هر چیز سعی شده با توجه به منابع موجود- و عمدتاً ناقص- مسیر زندگی او را روشن و بعد از آن اندیشه اش بررسی شود، چرا که عدم اختلاط با مردم و تأثیرناپذیری از زمانه نه تنها برای انسان امتیازی محسوب نمی شود بلکه همانطور که مسکویه می گوید بواسطه اینکه قوه ها و ملکه های نفسانی عاطل می مانند انسان در ردیف جمادات و مردگان قرار می گیرد و این به زعم او انتخاب توحش است ۳ و چنین انسانی نمی تواند صاحب

۱- مسکویه، ابو علی احمد بن محمد یعقوب الرازی: "تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق" قدم له الشیخ حسن تمیم، قم، انتشارات بیدار، چاپ چهارم، ۱۴۱۲ ه.ق

۲- اینان بر این باورند که با ارائه چند سطر یا چند صفحه اطلاعات شناسنامه ای درباره افراد و اوضاع زمانه، سهم شرایط تاریخی را در شکل گیری شخصیت و اندیشه افراد ادا می کنند!

۳- مسکویه، ابوعلی، پیشین، ص ۱۴۷ و ۴۹

اندیشه ای شود که بتوان آنرا بررسی کرد، بدین سبب کتاب حاضر هم حاصل جستجو و تأمل در زندگی مسکویه و هم حاصل بررسی و تأمل در اندیشه سیاسی اوست. حیات پربرکت مسکویه (۴۲۱-۳۲۰) در «عصر رنسانس اسلامی» ۴ یعنی دوره حکومت آل بویه بوده است، حکومتی که مظهر پیوند ایران و اسلام، تبلور اتحاد "عباسی و شیعی" و نمود کاهش قدرت خلیفه و انتقال آن به امیرالامرای بویهی بود، روزگاری که گسترش قدرت آل بویه در قسمت اعظم قلمرو خلافت عباسی و قدرت نمایی در برابر امپراطوری رم شرقی و خلافت فاطمی مصر از ویژگیهای آن است، زمانه ای که امیران و سرداران مزدور دیلمی تا بدانجا پیش رفتند که عضدالدوله دیلمی به مقام "شاه خدایی بشری" ۵ رسید و نسب از بهرام گور گرفت. ۶ و البته مهمترین ویژگی این عصر - به لحاظ فرهنگی و مذهبی - روحیه تساهل و تسامح آل بویه که مجال را از متعصبین و متشرعین گرفته و مشاجرات و اختلافات مذهبی و قومی را به مباحثات علمی و دانشورانه مبدل و زمینه را برای خردمندان، فلاسفه و اهل علم و دانش به گونه ای مهیا کرد که عقل، خرد و منطق - لااقل در اکثر موارد - میداندار شد. ۷ ابوسلیمان منطقی سجستانی در ستایش تسامح و تساهل و انصاف آل بویه در عهد عضدالدوله تا آنجا که به اهل دانش و فرهنگ مربوط می شود نوشت:

"آنها را تقویت کرده، گفتارشان را منزلت بخشید، و بند را از زبان ایشان برداشته تا هر یک از آنها معتقدات فرقه خویش را بدون تقیه ابراز کنند و در نتیجه آشکار شود آنچه ادعا می کنند و معلوم شود آنچه بدان معتقدند، و حق

---

۴ - کرمر، جونل، ل: "احیای فرهنگی در عهد آل بویه - انسان گرایی در عصر رنسانس اسلامی"، ترجمه محمدسعید حنایی کاشانی، تهران؛ مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول ۱۳۷۵، ص هفت پیشگفتار و ص ۲۰-۱۷

۵ - همان، ص ۸۴-۳۸۳، به نقل از ابوسلیمان منطقی سجستانی

۶ - همان، ص ۸۳

۷ - مسکویه، [ابوعلی] احمدبن محمد: "جاویدان خرد" ترجمه تقی الدین محمد شوشتری، به اهتمام بهروز ثروتیان، تهران: دانشگاه مک گیل مونترال کانادا و مؤسسه مطالعات اسلامی شعبه دانشگاه. تهران با همکاری دانشگاهی تهران ۲۵۳۵، ص بیست و یک و بیست و دو مقدمه به قلم محمد آرکون

از باطل جدا شود و چنان امنیتی پدید آید که کسی با زبان تعصب دینی بـ،
دیگری هجوم نبرد. ۸"

اندیشه مسکویه در چنین عصر و زمانه ای و در مجالس و مکاتب دانشورانه
امیرانی چون عضدالدوله، وزیرانی مانند مهلبی و ابن عمید و اندیشمندانی همانند
سجستانی، ابن خماز، ابوبکر احمدبن کامل و دیگران در بغداد و ری شکل گرفت
و او با بهره گیری از هوش بالای خود تلفیقی هنرمندانه از اندیشه اسلامی،
ایران شهری و یونانی بوجود آورد که نتیجه منطقی تفکر حاکم بر فرهنگ آن عصر
است، بنابراین اگر مسکویه را آئینه تمام نمای "عصر رنسانس اسلامی" در دوره
آل بویه بدانیم به خطا نرفته ایم. کتاب حاضر در پنج فصل تدوین گردیده، در
فصل اول ضمن بررسی منابعی که به ما در شناخت زندگی مسکویه کمک می
کنند، سوانح احوال وی از ابتدا (۳۲۰) تا انتها (۴۲۱) بررسی شده است، مباحث
نظری در باب سیاست و اندیشه سیاسی از دیدگاه اندیشمندان را در فصل دوم
آورده ام، در فصل سوم ضمن نقد و بررسی منابع اصلی اندیشه سیاسی مسکویه
جایگاه علمی وی مورد شناسایی قرار گرفته و آنگاه اندیشه سیاسی او بر اساس
نوشته هایش تدوین شده است، نقد و بررسی شیوه های ملکداری- با توجه به
واقعیات تاریخی- از نظر مسکویه در فصل چهارم انجام گرفته و بالاخره در فصل
پنجم ضمن جمع بندی مطالب نتایج بررسی حاضر را به طور خلاصه برشمرده ام.
در اینجا سپاسگزاری صمیمانه خودم را از برخی از کسانی که در به انجام
رساندن این کتاب مرا یاری داده اند ابراز می دارم: جناب دکتر الهیار خلعتبری که
نوشته اینجانب را از ابتدا تا انتها مطالعه کرده و راهنمایی های گره گشایشان را
همراه با تشویق و ترغیب فراوان از این جانب دریغ نکردند، جناب دکتر رضا
شعبانی بخاطر مشورت های سودمندشان، جناب دکتر محمدعلی چلونگر مدیر
محترم مرکز اصفهان شناسی که اگر پیشنهاد ایشان برای چاپ کتاب اینجانب که
درباره یکی از شخصیت های برجسته علمی جهان اسلام که مدتی در اصفهان
زندگی کرده و در این شهر علم و هنر مدفون شده، نبود این کتاب در سالی که

۸- کرمر، جوئل. ل: "احیای فرهنگی در عهد آل بویه" ص ۳۸۸

شهر اصفهان به عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام انتخاب شده است به زیور چاپ در نمی آمد، البته اینجانب از نظرات اصلاحی و مفید ایشان برای بهبود اثر هم بهره برده ام، آقای محمدحسین ریاحی مسئول پژوهش مرکز اصفهان شناسی هم بخاطر نظراتی که در باره مطالب کتاب ارائه دادند و هم بخاطر در اختیار قرار دادن اطلاعاتشان که حاکی از مطالعه گسترده ایشان درباره محله خواجه - مدفن مسکویه - بوده و بالاخره نمی توانم سهم همسر و فرزندانم پردیس و مینا را بخاطر صبر و حوصله اشان ندیده بگیرم چرا که بسیاری از اوقاتی که صرف نوشتن این کتاب شد متعلق به ایشان بود.

و اما خالصانه نوشته ناچیز حاضر را به پیشگاه مقدس پیامبر رحمت محمد مصطفی (ص) که زبان از توصیف عظمتش عاجز است تقدیم می کنم.

زمستان ۱۳۸۵

محمد رضا روزبهانی

بخش اول - بررسی منابع

معاصرین و متأخرینی که به هر دلیل توجهی به زندگی مسکویه داشته اند، تصویر دقیقی از سوانح احوال وی در اختیار ما قرار نداده اند، و این از یک طرف ناشی از کمبود مواد خامی است که برای ترسیم چنین تصویری لازم است و از سوی دیگر ناشی از احساس عدم لزوم و جدی نگرفتن انجام چنین کاری بوده است. اما نویسنده کتاب حاضر علیرغم نبودن منابع و مآخذ جامع و کامل خود را ملزم و ناگزیر از ارائه تصویری - هرچند ناقص - از زندگی مسکویه دیده است بنابراین برای دست یافتن به این مهم از منابع و مآخذ ذیل کمال استفاده را برده است:

۱. آثار خود مسکویه مانند "تهذیب اخلاق"، "تجارب الامم"، "جاویدان خرد" و... مسکویه در جای جای نوشته هایش سخنانی دارد که هم زندگی و هم اندیشه وی را مشخص می کند، که در این میان مقدمه کتابهای فوق اطلاعات بیشتری را در اختیار مشتاقان قرار می دهند، به اضافه اینکه در صفحات مختلف جلد اول، پنجم و ششم تجارب الامم (ترجمه فارسی)، به فراخور حوادث - بخصوص دوران معاصر مسکویه - مطالبی وجود دارد که هم بیان کننده اندیشه اوست و هم گوشه هایی از زندگی و فعالیتهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی وی را روشن می سازد.

۲. "صوان الحکمه" تألیف ابوسلیمان منطقی سجستانی، (۳۰۷-۳۹۱)، این کتاب قریب هشت صفحه راجع به مسکویه و نظرات او مطلب دارد و جدا از نقل وصیت نامه و بعضی از نظرات فلسفی و اخلاقی او، در ابتدا به طور مختصر و در کمال ایجاز نظری به زندگی، آثار و نوشته های مسکویه می اندازد که بسیار مفید است.

۳. "الامتاع و المؤانسه": ابوحنان توحیدی (۳۲۰-۴۱۴) در این کتاب "مثالب الوزیرین" و آثار دیگرش آنجا که از مسکویه سخن می گوید ما را نه تنها تا حدی به سیر زندگی و فعالیتهای علمی، اجتماعی و سیاسی او آشنا می کند. بلکه با نقد آثار و شخصیتش به ما اجازه می دهد تا اندازه ای

خصوصیات روحی مسکویه را شناخته و ترسیم چهره اش بر ایمان آسانتر شود. بنابراین از این حیث آثار ابوحنیفان بخصوص الامتاع و الموانسه بی بدیل است.

۴. "یتیمه الدهر" و "تمه الیتیمه" ابی منصور ثعالبی (۳۵۰-۴۲۹) در این دو کتاب ضمن اشاره ای مختصر به سیر زندگی مسکویه، اشعاری از او نقل می کند که از طریق آنها هم می توان به روحیه مسکویه پی برد و هم اینکه گوشه هایی از زندگی و عقاید او را مورد شناسایی قرار داد، به طور مثال اشعاری که در مدح ابن عمید و یا هجویاتی که بر "علیه صاحب بن عباد" و "ابوالعباس ضبی" گفته است حاوی اطلاعات ذیقیمتی است.

۵. "رسائل خوارزمی": از خوارزمی (۳۲۳-۳۸۲). در این مجموعه نامه ای در دست است که او به مناسبت ازدواج مادر مسکویه خطاب به وی او را تسلی می دهد، و چون در عرف آن زمان ازدواج مادر امر پسندیده ای نبوده است، ناراحتی مسکویه از این بابت جالب توجه است.

۶. "رسائل بدیع الزمان همدانی": در این مجموعه نامه های ردوبدل شده میان بدیع الزمان (متوفی ۳۸۹) و مسکویه آمده است که می توان از آنها اطلاعاتی استخراج کرد.

۷. "تمه صوان الحکمه": تألیف ظهیربیهقی (۴۹۹-۵۶۵) چگونگی ملاقات ابن سینا و مسکویه و بحث میان آنها را آورده است.

در واقع منابع اصلی و دست اول درباره مسکویه همین آثار ذکرشده در بالاست و منابع دیگری که در ذیل خواهند آمد مطالب خود را از منابع مذکور گرفته، نقل، تحلیل یا تفسیر کرده اند و البته ناگفته نماند که اکثر آنها قصد انجام یک تحقیق جدی درباره مسکویه را نداشته اند.

۸. "عیون الانباء فی طبقات الاطباء": ابن ابی اصبیعه (۵۷۹-۶۱۶) در این اثر از مسکویه به عنوان یک طیب نام می برد و آثار او را در این زمینه برمی شمرد.

۹. "معجم الادبا": یاقوت حموی (سده هفتم) در این کتاب علاوه بر شرح مفصل احوال و آثار مسکویه به طور مجزا، در ضمن شرح حال معاصران مسکویه هم مطالبی درباره او آورده، ویژگی نوشته یاقوت این است که سعی کرده با استفاده از نوشته های موجود شرح حال مناسبی در مورد مسکویه بنویسد، که شاید اولین کوشش ارزنده ای باشد که در این زمینه صورت گرفته است.
۱۰. "تاریخ الحکما": جمال الدین قفطی (۵۶۸-۶۴۸) از مسکویه به عنوان یک حکیم نام برده و شرح کوتاهی از آثار و زندگی وی را در یک صفحه آورده است.
۱۱. "نزهه الارواح و روضه الافراح": شهر زوری (سده ۶ و ۷) در یک صفحه شرح مختصری از احوال و آثار مسکویه را آورده که مطالب جدیدی ندارد.
۱۲. "اخلاق ناصری": خواجه نصیرالدین طوسی (قرن هفتم) بواسطه استفاده و ترجمه "تهذیب الاخلاق" در وصف مسکویه اشعاری سروده و از او با احترام زیادی یاد کرده است.
۱۳. "وافی بالوفیات": صفدی در این اثر گفته های یاقوت را تکرار کرده است.
۱۴. "کشف الظنون": چلبی (حاجی خلیه ۱۰۱۷-۱۰۶۷) به مناسبت ذکر آثار مسکویه اطلاعات اندکی از وی بدست می دهد.
۱۵. "روضات الجنات": در این کتاب خوانساری (۱۲۲۶-۱۳۱۳) بحث مفصلی راجع به زندگی، آثار، شخصیت و مذهب مسکویه دارد که تنها ویژگی آن تفصیل آن است والا مطلب جدیدی ارائه نمی دهد.
۱۶. "تأسیس الشیعه لعلوم و الاسلام": تألیف حسن صدر که هم شرح کوتاهی از زندگی و آثار مسکویه دارد و هم دلایلی در اثبات شیعه بودن او.